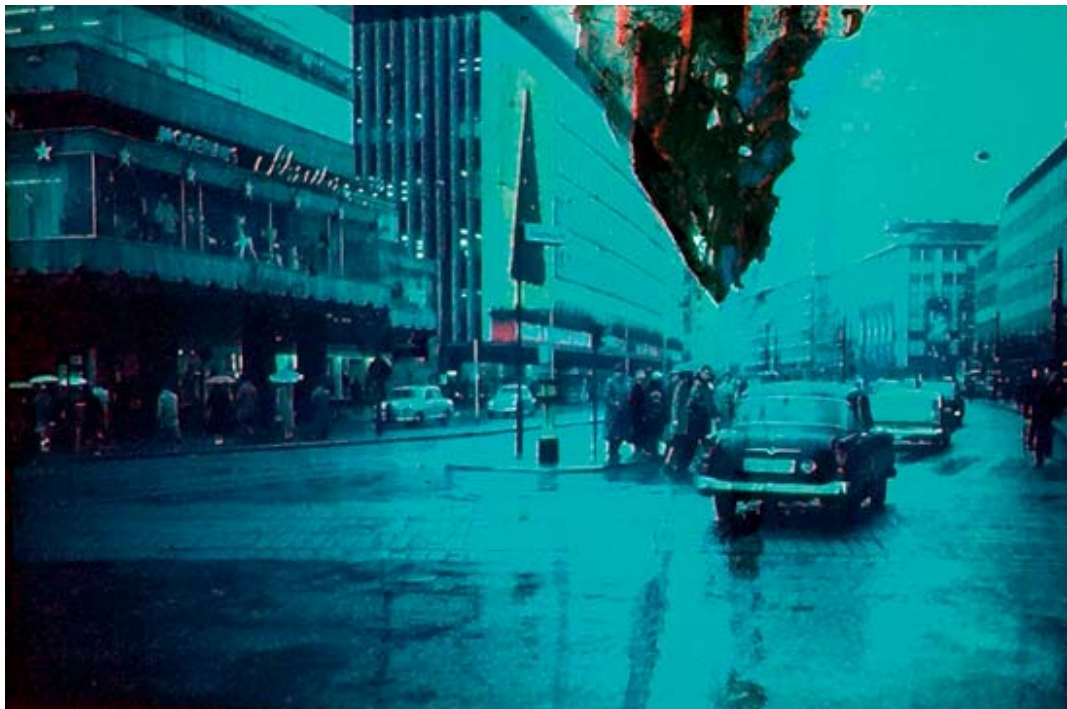

Έρ ε ι σ μ α / Ereisma

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*

*Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 2 / Issue 2

Δεκέμβριος 2021 / December 2021

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Έρεισμα για την Ιστορία*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma for History*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Φιόνα Μουζακίτη** | Cover photo © **Fiona Mouzakiti**, *Oblivion*, 34x25, μικτή τεχνική, lightbox.

Ευχαριστούμε την Φιόνα Μουζακίτη για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου.

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *για την Ιστορία* Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Ελπίδα Βόγλη, Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Σπύρος Κακουριώτης, Κρυσταλλία Μαρκάκη, Αθηνά Συριάτου, Κατερίνα Τσέκου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *for History* Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara, Elpida Vogli • **Issue Editors:** Spyros Kakouriotis, Krystallia Markaki, Athena Syriatou, Katerina Tsekou • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΙΛΤΖΑΝΙΔΟΥ, Γυναικείες δωρεές σε ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου: Παραδείγματα από τη βυζαντινή Λακωνία.....	7
ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΡΗΣ, Βρετανοί αποικιακοί αξιωματούχοι στην Αίγυπτο μετά το 1882: Συμβιβασμοί και μεταρρυθμιστικά οράματα.....	23
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Ιστορικές αποτυπώσεις και εθνικές αναπαραστάσεις στον λόγο λογοτεχνικών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων: Η περίπτωση των <i>Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων</i> της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1923).....	31
ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΙΩΤΗΣ, Η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930 μέσα από το παράδειγμα της Γαλλίας.....	44
ΑΝΝΑ ΜΠΑΤΖΕΛΗ, Το Ολοκαύτωμα στις υπό βουλγαρική κατοχή περιοχές της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας (1941-1943).....	61
ΜΑΡΙΑ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Αναπαραστάσεις πολέμου, δημόσια γλυπτική και το βλέμμα των μαθητών. Η περίπτωση της Καβάλας.....	75
ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Παίζοντας με την Ιστορία: Τα σύγχρονα επιτραπέζια παιχνίδια ως φορείς δημόσιας ιστορίας. Θερμοί και ψυχροί πόλεμοι, προβληματικές αποτυπώσεις και πολιτική ατζέντα.....	85
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΟΡΤΟΜΑΝΗ, Sakis Gekas, <i>Xenocracy</i>	100
ΑΝΝΑ ΠΑΛΗΚΙΔΟΥ, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, <i>Ανεπιθύμητο παρελθόν</i>	104
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS.....	108

***Το Ολοκαύτωμα στις υπό βουλγαρική κατοχή περιοχές της Γιουγκοσλαβίας
και της Ελλάδας (1941-1943)***

Άννα Μπατζέλη
Διδάκτωρ Ιστορίας ΑΠΘ

Με αφορμή την συμπλήρωση 76 χρόνων από τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το παρόν άρθρο πραγματεύεται το Ολοκαύτωμα στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία (συμπεριλαμβανομένων των λεγόμενων σερβικών «Δυτικών Επαρχιών»), την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, περιοχές που τελούσαν υπό βουλγαρική Κατοχή κατά τη διάρκεια του πολέμου (Απρίλιος 1941 - Σεπτέμβριος 1944). Αρχικά θα πρέπει να επισημανθεί ότι ήδη κατά τις παραμονές της ένταξης της Βουλγαρίας στο στρατόπεδο του Άξονα και στο πλαίσιο ενίσχυσης των διμερών σχέσεων της με τη Γερμανία είχε υιοθετηθεί σειρά νομοσχεδίων που στερούσαν από τους Βούλγαρους Εβραίους θεμελιώδη αστικά και πολιτικά δικαιώματα.¹ Η ισχύς των νομοσχεδίων αυτών επεκτάθηκε στους Εβραίους των κατεχόμενων περιοχών με την έναρξη της βουλγαρικής κατοχής. Παρότι στη Βουλγαρία ο αντισημιτισμός δεν είχε ευρεία λαϊκή βάση, ωστόσο ήδη από τον Μεσοπόλεμο δραστηριοποιούνταν ορισμένες οργανώσεις που είχαν ως πρότυπο αντίστοιχες γερμανικές εθνικοσοσιαλιστές οργανώσεις, όπως, για παράδειγμα, η Ένωση των Βουλγαρικών Λεγεώνων και η Βουλγαρική Εθνική Άμυνα.² Μάλιστα, τον Σεπτέμβριο του 1939 επιχειρήθηκε και η αναπαραγωγή της «Νύχτας των Κρυστάλλων» στη Σόφια.³

Η καθημερινότητα της βουλγαρικής εβραϊκής κοινότητας άλλαξε άρδην μετά την ψήφιση του «Νόμου για την Προστασία του Έθνους», ο οποίος υπογράφηκε από τον βασιλιά Βόρι στις 21 Ιανουαρίου 1941 και δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* δύο ημέρες μετά.⁴ Ο νόμος αυτός προέβλεπε μεταξύ άλλων την αφαίρεση του δικαιώματος απόκτησης βουλγαρικής υπηκοότητας (και των δικαιωμάτων που την συνόδευαν) σε Εβραίους. Επιπλέον, επιβλήθηκαν αυστηροί οικονομικοί περιορισμοί στα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, τα οποία έπρεπε να δηλώσουν στις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες το

---

¹ Αντισημικά νομοσχέδια είχαν υιοθετήσει και η Ρουμανία με την Γιουγκοσλαβία, ακολουθώντας το πρότυπο των «Νόμων της Νυρεμβέργης», το οποίο ενίοτε ξεπέρασαν σε σκληρότητα. Για την Ρουμανία, βλ. ενδεικτικά: Ioanid Ranu, “The Holocaust in Romania: the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940-1944”, *Chicago III* (2000): 16-43· Iulia Padeanu, *The Holocaust in Romania: Uncovering a Dark Chapter* (USA: 2012). Για την Γιουγκοσλαβία: Ivo Goldstein, “The Jews in Yugoslavia 1918-1941, Antisemitism and the Struggle for Equality”, *Jews Studies Yearbook, vol. II* (2002): 51-64· Ženi Lebl, *Do “kopačnog rešenja”, Jevreji u Srbiji 1521-1942* (Beograd: Cigoka Stampa, 2002).

² Για μια παρουσίαση των βουλγαρικών οργανώσεων και του ρόλου τους κατά την περίοδο της Κατοχής, βλ. Άννα Μπατζέλη, *Κατοχή ή Απελευθέρωση; Όψεις της βουλγαρικής πολιτικής στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία κατά την διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, 1941-1944* (Θεσσαλονίκη: αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2019), 58-79.

³ Ρουμιάνα Μαρίνοβα - Χρηστίδη, «Η μεταχείριση των Εβραίων στη Βουλγαρία κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Ευρωπαϊκή εξαίρεση;», στο Γ. Αντωνίου κ.ά. (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2011), 37.

⁴ *Държавен вестник*, 23 Ιανουαρίου 1941.

σύνολο των κινητών και ακίνητων περιουσιακών τους στοιχείων. Πλέον, οι δυνατότητες επαγγελματικής ανέλιξης και επιχειρηματικής δραστηριοποίησής τους ήταν σαφώς λιγότερες, αφού οι Εβραίοι αποστερήθηκαν της δυνατότητας κατοχής μεγάλης περιουσίας, όπως και της αποστολής εμβασμάτων, και ήταν επιπλέον υποχρεωμένοι να καταβάλλουν ειδικό έκτακτο φόρο. Ακόμη, τέθηκε ανώτατος καθορισμένος αριθμός ατόμων που θα μπορούσαν να ασκήσουν τα επαγγέλματα του ιατρού, του δικηγόρου και του μηχανικού, όπως και αυτών που θα μπορούσαν να εγγραφούν ως φοιτητές στο Πανεπιστήμιο.⁵

Η εβραϊκή κοινότητα της Βουλγαρίας είχε επιχειρήσει με επίσημα υπομνήματα, εκθέσεις και εκκλήσεις να αποτρέψει την υπογραφή του «Νόμου για την Προστασία του Έθνους». Στις 23 Οκτωβρίου 1940, το Κεντρικό Συμβούλιο των Εβραίων της Βουλγαρίας, κοινοποίησε έκθεση στον Δήμο Σόφιας σχετικά με την πρόταση «Νόμου για την Προστασία του Έθνους», η οποία κατατέθηκε από τον υπουργό Εσωτερικών και Δημόσιας Υγείας Πέταρ Γκαμπρόβски.⁶ Στην έκθεση αυτή, μεταξύ άλλων, αναφέρονται τα ακόλουθα:

Η βουλγαρική εβραϊκή κοινότητα, αν και απαρτίζεται από λίγα σε αριθμό μέλη, έχει πολυάριθμες φορές και διαχρονικά αποδειξεί την ετοιμότητά της να υπηρετήσει την πατρίδα. Οι Βούλγαροι Εβραίοι με όλες τους τις δυνάμεις ήταν πάντοτε εκεί, στο πλευρό της πατρίδας, ως αναπόσπαστο μέρος του βουλγαρικού έθνους. Οι Βούλγαροι Εβραίοι μαζί με το σύνολο της κοινωνίας ήταν πάντοτε παρόντες στις δύσκολες στιγμές της πατρίδας, στη χαρά και στη νίκη, υποστηρίζοντας τους μεγάλους αγώνες και τους υψηλούς στόχους.

Και η καρδιά μας μαράζωσε από τον πόνο, όταν ανακοινώθηκαν τα μέτρα που επιβλήθηκαν στη Βουλγαρία από τα ευρωπαϊκά κράτη, έπειτα από την υπογραφή των συνθηκών ειρήνης. Και μαζί με το βουλγαρικό έθνος προσδοκούσαμε την αποκατάσταση της δικαιοσύνης για την πολύπαθη πατρίδα μας. Και η κουλτούρα της εβραϊκής κοινότητας της Βουλγαρίας είναι κοινή με την κουλτούρα των υπόλοιπων Βούλγαρων πολιτών.

Τα βουλγαρικά τραγούδια, η βουλγαρική λογοτεχνία, το βουλγαρικό θέατρο, η βουλγαρική εκπαίδευση – συνιστούν αναπόσπαστο κομμάτι της κουλτούρας των Εβραίων της Βουλγαρίας. Με τη βουλγαρική κουλτούρα γαλουχούνται οι Εβραίοι της Βουλγαρίας, οι οποίοι μαθαίνουν μέσω αυτής να εκτιμούν την αξία και το μεγαλείο της ζωής· μαθαίνουν μέσω αυτής να αγαπούν ειλικρινώς την πατρίδα και να είναι έτοιμοι να θυσιάσουν για το καλό της Βουλγαρίας. Πρόκειται για ένα καθαρό συναίσθημα που μένει αναλλοίωτο στον χρόνο».⁷

⁵ Фани Милкова, *История на българската буржоазна държава и право през периода 1918-1944 година* (София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1973), 192-193· Фани Милкова, *Българската държава и изключителното ѝ законодателство през периода 1923-1944 г.* (София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991), 501· Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Андрей Пантев, Константин Косев, Стойчо Грънчаров, *История на България* (София: ИК «Христо Ботев», 1993), 711· Димитър Токушев, *История на новобългарската държава и право 1878 – 1944* (София: изд-во СИБИ, 2006), 370-371.

⁶ Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί το γεγονός ότι ο Πέταρ Γκαμπρόβски καταδικάστηκε σε θάνατο από το Λαϊκό Δικαστήριο για την δράση του κατά την διάρκεια του πολέμου. Η καταδικαστική αυτή απόφαση ακυρώθηκε εκ των υστέρων από το Ανώτατο Δικαστήριο της χώρας το 1996. Ташо Ташев, *Министрите на България 1879-1999: Енциклопедичен справочник*, (София: АИ «Проф. Марин Дринов», 1999), 103-104. Ακόμη, στα Γενικά Αρχεία του Βουλγαρικού Κράτους (ДАА) σώζεται αντίγραφο του λόγου που εκφώνησε ο Γκαμπρόβски στην Εθνική Βουλή, στον οποίο απαριθμούσε τους λόγους για τους οποίους θα έπρεπε να εγκριθεί ο «Νόμος για την Προστασία του Έθνους»: ЦДА (Κεντρικά Κρατικά Αρχεία), фонд 538К, опис 2, а.е. 19 (Σόφια, Οκτώβριος 1940).

⁷ Μετάφραση της συγγραφώς από τα Βουλγάρικα. Πηγή: ДА – София (Κρατικά Αρχεία – Σόφια), фонд 1К, опис 5, а.е. 26 (Σόφια, 23 Οκτωβρίου 1940).

Διαβλέποντας, όμως, ότι αυτό δεν ήταν αρκετό, τα μέλη του Κεντρικού Συμβουλίου των Εβραίων της Βουλγαρίας προχώρησαν στην σύνταξη και αποστολή σειράς εκκλήσεων σε σημαίνοντα πολιτικά πρόσωπα. Μεταξύ άλλων, σε επιστολή με ανάλογο περιεχόμενο και παραλήπτη τον βουλευτή Μουσάνωφ, εμπεριέχεται λίστα με τα ονόματα 952 Βούλγαρων Εβραίων στρατιωτών που «είχαν πεθάνει πολεμώντας για την πατρίδα» στις εμπόλεμες συγκρούσεις που είχε εμπλακεί η χώρα μετά την απελευθέρωσή της από τον οθωμανικό ζυγό. Στην ίδια επιστολή περιλαμβάνεται και πίνακας με την κοινωνική και οικονομική κατάσταση των Εβραίων της Βουλγαρίας, με τον οποίο αποδεικνυόταν ότι δεν υπερτερούσαν έναντι των μη Εβραίων.⁸ Αν και δεν γνωρίζουμε τον πραγματικό αντίκτυπο της επιστολής αυτής στις προσωπικές πεποιθήσεις του Μουσάνωφ, πρέπει να σημειωθεί ότι ήταν μεταξύ των Βούλγαρων πολιτικών που υποστήριξε την εκστρατεία αποτροπής της απέλασης των Βούλγαρων Εβραίων στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.⁹ Πάντως, η επισύναψη της λίστας με τα ονόματα των Εβραίων «που πέθαναν για την πατρίδα» και του πίνακα αποτύπωσης της οικονομικής τους κατάστασης κρίθηκε από τους συντάκτες της επιστολής ως απαραίτητη, καθώς αποτελούσαν απτές αποδείξεις των ισχυρισμών τους.¹⁰

Επιπλέον, επιστολές συνέταξαν και μέλη επαγγελματικών επιμελητηρίων και συλλόγων. Ενδεικτικό παράδειγμα πάνω σε αυτό συνιστά επιστολή υπογεγραμμένη από Εβραίους ζωγράφους, στην οποία εκφράζουν την ανησυχία τους για το ενδεχόμενο αποπομπής τους από το «Σωματείο Νέων Ζωγράφων Βουλγαρίας».¹¹

Παρά την κινητοποίηση της εβραϊκής κοινότητας, δεν ήταν δυνατό να αποτραπεί η επικύρωση του «Νόμου για την Προστασία του Έθνους». Η κατάσταση εκτραχύνθηκε προοδευτικά, έπειτα από την ένταξη της χώρας στο στρατόπεδο του Άξονα. Έτσι, τον Ιούλιο του 1941 επιβλήθηκε έκτακτος φόρος ακίνητης περιουσίας εις βάρος των Εβραίων¹² και μερικούς μήνες μετά, τον Δεκέμβριο, ο υπουργός Γκαμπρόβσκι καταθέτει προς επικύρωση στον πρωθυπουργό συμπληρωματική τροπολογία στο άρθρο 25 του «Νόμου για την Προστασία του Έθνους». Η νέα τροπολογία όριζε την αφαίρεση του δικαιώματος ιδιοκτησίας και διαχείρισης βιομηχανικών μονάδων και επιχειρήσεων από ιδιώτες εβραϊκής καταγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το σύνολο των επιχειρηματικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων των Εβραίων τέθηκε στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Εμπορίου, Βιομη-

⁸ ЦДА, фонд 1303К, опис 1, а.е. 73 (Σόφια, 12 Νοεμβρίου 1940).

⁹ Ташо Ташев, *Министрите на България 1879-1999: Енциклопедичен справочник* (София: АИ «Проф. Марин Дринов», 1999), 309-310. Недев, Недю, *Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време* (София, „Сиела“, 2007), 691.

¹⁰ Ειδικά για ό,τι αφορά την περιουσιακή κατάσταση των μελών της εβραϊκής κοινότητας, πρέπει να σημειωθεί ότι είχαν κυκλοφορήσει αρκετά προπαγανδιστικά δημοσιεύματα, τα οποία έκαναν ξεκάθαρα λόγο για «Εβραίους κλέφτες» ικανούς να υφαρπάξουν ξένες περιουσίες, κ.λ.π.: βλ. για παράδειγμα: *България*, 20 Ιουλίου 1942 (Σ.τ.Σ.: στο εν λόγω φύλλο φιλοξενείται ακόμα μία γελοιογραφία, στην οποία αποτυπώνονται παραστατικά όλα τα στερεότυπα για τους Εβραίους: μια πληθωρική φιγούρα άντρα, με σχεδόν βασιλική περιβολή, που καπνίζει ακριβά πούρα και φέρει στο πέτο του το άστρο του Δαβίδ, έχει στα χέρια του δύο μεγάλα σακιά γεμάτα με τον «χρυσό της Αιγύπτου»).

¹¹ Αντίγραφο της επιστολής σώζεται στο προσωπικό αρχείο του Μουσάνωφ, βλ. σχετικά: ЦДА, фонд 1303К, опис 1, а.е. 73 (Σόφια, 12 Νοεμβρίου 1940).

¹² ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е. 1787 (Σόφια, 10-11 Ιουλίου 1941)· ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е. 1790 (Σόφια, 11-14 Ιουλίου 1941).

χανίας και Εργασίας.¹³ Η προσθήκη αυτή, είχε αντίκτυπο και στις εβραϊκές κοινότητες της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης.¹⁴

Έπειτα από την υπογραφή του πρωτοκόλλου Wanssee¹⁵ ακολούθησε μια σειρά νέων και αυστηρότερων μέτρων εις βάρος των Εβραίων που διαβιούσαν στη Βουλγαρία και στις κατεχόμενες περιοχές. Με ειδικά νομοσχέδια, απαγορεύτηκε η λειτουργία εβραϊκών συλλόγων και η ελεύθερη μετακίνηση των Εβραίων. Πλέον έπρεπε να αιτηθούν επίσημης άδειας προκειμένου να ταξιδέψουν, ενώ σταδιακά τους απαγορεύτηκε και η ελεύθερη μετακίνηση σε συγκεκριμένες περιοχές εντός του αστικού ιστού, όπως και η είσοδος σε ορισμένους χώρους (π.χ. στο Μοναστήρι οι Εβραίοι είχαν υποχρεωθεί να μετακινηθούν σε μια υποβαθμισμένη περιοχή, η οποία αποτέλεσε έκτοτε ένα άτυπο γκέτο). Πια οι Εβραίοι της Βουλγαρίας και των κατεχόμενων περιοχών έπρεπε να φέρουν σε εμφανές σημείο το κίτρινο άστρο του Δαβίδ, δηλωτικό της εβραϊκής ταυτότητάς τους, αλλά και να αφαιρέσουν τυχόν βουλγαρική κατάληξη από τα επίθετά τους. Ακόμη, υπέστησαν δριμεία οικονομική αφαίμαξη, αφού υποχρεώθηκαν στην καταβολή ειδικών φόρων και στην παραίτηση από κινητά και ακίνητα περιουσιακά στοιχεία. Δεν ήταν αμελητέος και ο αριθμός των Εβραίων που υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τις εργασιακές του δραστηριότητες.¹⁶ τους απαγορεύτηκε επίσης να κατέχουν αυτοκίνητα, ραδιόφωνα και τηλέφωνα.¹⁷

Τον Ιούνιο του 1942, με την ψήφιση του «Νόμου Περί Βουλγαρικής Υπηκοότητας», οι Εβραίοι (συμπεριλαμβανομένων των κατεχόμενων περιοχών) αποστερήθηκαν της δυνατότητας απόκτησης της βουλγαρικής υπηκοότητας ή διατήρησής της για όσους την είχαν ήδη. Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος επιχείρησε να αποτρέψει την επικύρωση του νόμου αυτού, μέσω επίσημης γραπτής διαμαρτυρίας της στον πληρεξούσιο της Γερμανίας στην Αθήνα. Ακόμη, σε συνεργασία με οργανώσεις Ελλήνων που είχαν εκδιωχθεί από τις υπό βουλγαρική Κατοχή περιοχές και τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, είχε δραστηριοποιηθεί προκειμένου να αποτραπεί το ενδεχόμενο αναπαραγωγής δράσεων δημόσιας ταπείνωσης, ανάλογων με αυτή που υπέστησαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης τον Ιούλιο του 1942,¹⁸ και υποχρεωτικής ένταξης των ανδρών στα βουλγαρικά τάγματα εργασίας.¹⁹ Συνολικά, υπολογίζεται, βάσει αναφορών σε πρωτογενείς πηγές, ότι περισσότεροι από 10.000 Εβραίοι (Ελληνες, Γιουγκοσλάβοι, αλλά και Βούλγαροι) επιστρατεύτηκαν για να

¹³ ЦДА, фонд 264К, опис 1, а.е. 119 (Σόφια, 10 Δεκεμβρίου 1941).

¹⁴ Александър Гребенаров, Надя Манолова-Николова (επιμ. έκδοσης), *Българското управление във Вардарска Македония (1941-1944): документален сборник* (София: Държавна агенция «Архиви», 2011), 63.

¹⁵ Για το πλήρες κείμενο του πρωτοκόλλου, βλ.: <http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-wannsee-protocol>.

¹⁶ ЦДА, фонд 666К, опис 1, а.е. 1 (Σόφια, 7 Νοεμβρίου 1942)· ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е. 1735 (Σόφια, 18 Δεκεμβρίου 1941 – 5 Ιανουαρίου 1942)· ЦДА, фонд 242К, опис 2, а.е. 2514, (Σόφια, 5 Φεβρουαρίου 1942)· ЦДА, фонд 264К, опис 1, а.е. 124 (Σόφια, 6 Οκτωβρίου 1942)· ЦДА, фонд 2506, опис 1, а.е. 47 (Σόφια, 14 Ιανουαρίου 1942)· ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е. 2124 (Σόφια, 19-16 Μαρτίου 1942)· *New York Times*, 16 Μαΐου 1942· Драгољуб С. Петровић, “Положај Јевреја у југоисточном делу Србије и у Македонији под Бугарском у II светском рату” *Balkanica* XXIV (1993), 241.

¹⁷ Димитър Токушев, *История на новобългарската държава и право 1878 – 1944* (София: изд-во СИБИ 2006), 369-370.

¹⁸ Σ.τ.Σ.: Το Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος διαθέτει σχετικό φωτογραφικό αρχειακό υλικό, βλ. π.χ.: https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/jewishmuseum/000141-photograph-3350_

¹⁹ Βασίλης Ριτζαλέος, «Η ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία της Θεσσαλονίκης και το Ολοκαύτωμα», στο Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, ό.π., 312-313.

εργαστούν σε δημόσια έργα, κυρίως για την κατασκευή δρόμων.²⁰ Σε αναγκαστική εργασία σε δημόσια έργα είχαν υποχρεωθεί, εκτός των μελών της εβραϊκής κοινότητας, οι Σέρβοι κάτοικοι της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας και οι Έλληνες της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης.²¹ Το προπαγανδιστικό έντυπο *Ilustratsija Plinden (Илюстрация Илинден)* παραδίδει ότι μόνο κατά το πρώτο έτος της βουλγαρικής διοίκησης, περισσότεροι από 12.000 νέοι της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης είχαν επιστρατευτεί για την κατασκευή γεφυρών, δρόμων και της σιδηροδρομικής σύνδεσης Γκιούσσεβο - Κουμάνοβο, Κότσανι - Γκόρνα Τσουμαγιά (σημερινό Μπλαγκόεβγκραντ).²²

Το ίδιο χρονικό διάστημα τέθηκαν, και οι βάσεις της συζήτησης περί «επίλυσης του εβραϊκού ζητήματος» στις υπό βουλγαρική διοίκηση περιοχές, όπως την επίτασε το προαναφερθέν πρωτόκολλο του Wanssee.²³ Καίριο ρόλο διαδραμάτισε η ειδική Επιτροπή Εβραϊκών Υποθέσεων (ή «ειδική επιτροπή για τα ζητήματα της εβραϊκής κοινότητας»), η οποία συστάθηκε με κυβερνητικό διάταγμα τον Αύγουστο του 1942 και υπαγόταν διοικητικά στο Υπουργείο Εσωτερικών Υποθέσεων και Δημόσιας Υγείας. Ορισμένοι μελετητές αναφέρουν ότι οι αρχές προχώρησαν στην εγκαθίδρυση της *Επιτροπής* έπειτα από γερμανικό αίτημα. Διοικητής της Επιτροπής Εβραϊκών Υποθέσεων διορίστηκε ο Αλεξάντερ Μπέλεφ, γνωστό πολιτικό πρόσωπο της εποχής για τις αντισημιτικές πεποιθήσεις του. Αν και υπήρχαν αρκετοί υποψήφιοι για την θέση, ο Μπέλεφ, ο οποίος ήταν από τους συνιδρυτές της «Ένωσης Ράτνιτσι» και γνώστης των αντι-εβραϊκών χιτλερικών νόμων, τους οποίους είχε μελετήσει σε βάθος σε επίσκεψη που είχε πραγματοποιήσει για τον σκοπό αυτό στο Βερολίνο ως υπάλληλος του Υπουργείου Εσωτερικών Υποθέσεων και Δημόσιας Υγείας, κρίθηκε ως ο καταλληλότερος. Σύντομα, ο Μπέλεφ απέδειξε ότι δικαίως τον επέλεξαν για τον ρόλο αυτό. Από στοιχεία που παραδίδουν Βούλγαροι ιστορικοί αναδεικνύεται ότι δεν περιορίστηκε στην απλή εφαρμογή του χιτλερικού πλάνου, αλλά έλαβε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες για την καλύτερη δυνατή υλοποίηση του σχεδίου απέλασης του εβραϊκού πληθυσμού. Άμεσα, λοιπόν, με την ανάληψη των καθηκόντων του μεταβαίνει στις κατεχόμενες περιοχές προκειμένου να κάνει μια αποτίμηση της κατάστασης, να διερευνήσει τρόπους μεταφοράς των Εβραίων, καθώς και να εντοπίσει χώρους οι οποίοι θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ως προσωρινά στρατόπεδα παραμονής του πληθυσμού έως ότου ολοκληρωθεί η διαδικασία μεταφοράς τους στα κέντρα εξόντωσης. Συνδρομή στο έργο του Μπέλεφ παρείχε ο Theodor Dannecker. Ο Dannecker ήταν λοχαγός των SS και είχε συμμετάσχει στην οργάνωση των επιχειρήσεων απέλασης Γάλλων Εβραίων.²⁴

²⁰ *New York Times*, 5 Μαΐου 1942.

²¹ Σκληρότατο μέτρο ήταν η συστηματική στρατολογία ανδρών από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές για εκτέλεση καταναγκαστικής εργασίας στο εσωτερικό της Βουλγαρίας («τρουντουβάκια», «τάγματα εργασίας»). Εξυπηρετούσε στην εξασφάλιση δωρεάν εργασίας στα δημόσια έργα της Βουλγαρίας, στην αποστέρηση του πληθυσμού από τα πιο ενεργητικά και αποδοτικά μέλη του, στην αποφυγή πύκνωσης των αντάρτικων κινημάτων στα κατεχόμενα από τους Βουλγάρους εδάφη κ.ά. βλ. σχετικά: Αικατερίνη Θ. Τσέκου, *Τρίτη Βουλγαρική Κατοχή της Καβάλας, 1941-1944*, Θεσσαλονίκη 1995, 103-119 (Πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία στην Ιστορία των Σλαβικών Λαών - ΑΠΘ).

²² *Илюстрация Илинден*, Μάρτιος 1942, σ. 13.

²³ ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е. 2212 (Σόφια, 15 Απριλίου – 29 Ιουνίου 1942)· *New York Times*, 28 Ιουνίου 1942· Нир Барух, Кръстю Гергинов, Антонина Желязкова, Давид Коен, Ангелина Пенева (επιμ. έκδοσης), *Оцеляването: Сборник от документи 1940-1944* (София: Шалом, 1995), 184.

²⁴ ЦДА, фонд 666К, опис 1, а.е. 2 (Πιρότ, 1943 – χωρίς ακριβή ημερομηνία, οπωσδήποτε η αναφο-

Στις 22 Ιανουαρίου 1943, Dannecker και Μπέλεφ καταλήγουν στην τελική λύση του εβραϊκού ζητήματος στις κατεχόμενες περιοχές, με την υπογραφή συμφωνίας, η οποία προέβλεπε την απέλαση 20.000 Εβραίων από τη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη στις Ανατολικές Γερμανικές Επαρχίες.²⁵ Ο ιστορικός Άσσα Ααρόν παρατηρεί ότι το Σύμφωνο Dannecker-Μπέλεφ είναι «μοναδικό στο είδος του», διότι η Γερμανία δεν προέβη στην «υπογραφή ανάλογης διμερούς συμφωνίας απέλασης Εβραίων πολιτών» στα στρατόπεδα εξόντωσης.²⁶ Οι Εβραίοι της Βουλγαρίας εξαιρέθηκαν της συμφωνίας²⁷ χάρη στην πανεθνική καμπάνια ευαισθητοποίησης, στην οποία πρωτοστάτησαν αναγνωρισμένα μέλη της βουλγαρικής διανόησης, απλοί πολίτες, πολιτικά πρόσωπα, θρησκευτικοί άρχοντες, στελέχη επαγγελματικών και εμπορικών συλλόγων. Αξίζει να σημειωθεί ακόμα ότι η Επιτροπή Εβραϊκών Υποθέσεων είχε επανειλημμένως οργανώσει έως τη λήξη του πολέμου επιχειρήσεις απέλασης Βούλγαρων Εβραίων, ωστόσο η επιτέλεσή τους δεν κατέστη εφικτή λόγω της αντίδρασης του ντόπιου πληθυσμού, αλλά και της έντονης πίεσης που υφίσταντο ο βασιλιάς Βόρις και η κυβέρνηση από την κατάθεση επίσημων υπομνημάτων διαμαρτυρίας από τους μητροπολίτες Σόφιας και Φιλιππουπόλεως,²⁸ από την κοινοποίηση επιστολής διαμαρτυρίας υπογεγραμμένης από 42 βουλευτές της Εθνικής Βουλής,²⁹ τις επιστολές και τα φιλο-εβραϊκά δημοσιεύματα γνωστών προσωπικοτήτων στα έντυπα μέσα.³⁰

Την πρωτοβουλία αυτή υποστήριξαν και απλοί πολίτες με δικά τους μέσα,³¹ όπως για παράδειγμα τέσσερις υπάλληλοι του τμήματος χορήγησης ταξιδιωτικής βίζας του Υπουρ-

---

ρά αυτή συντάχθηκε κατά το πρώτο τρίμηνο του 1943)· ЦДА, фонд 667К, опис 1, а.е. 7 (Στιπ, Οκτώβριος 1942 – χωρίς ακριβή ημερομηνία)· *New York Times*, 29 Αυγούστου 1942· Витка Тошкова и др., *България своенравният съюзник на Третия райх* (София: Военноиздателски комплекс «Св. Георги Победоносец», 1992), 113-116· Dimitar Jončev, “The Jews from the New Lands in the Policy of Tzar Boris III (October 1940 - March 1943).” *Annual of the Organization of the Jews in Bulgaria „Shalom”*, Vol. XXVII (1993/1994): 19-30· Николай Поппетров, *Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации* (София: 2009), 90-94.

²⁵ ЦДА, фонд 190К, опис 1, а.е. 8518 (Σόφια, 22 Φεβρουαρίου 1943).

²⁶ Assa Aaron, *Macedonia and the Jewish People* (Skopje: 1994), 36.

²⁷ Σχετικά με την απόπειρα παραποίησης της Συμφωνίας από τον Μπέλεφ προκειμένου να συμπεριληφθούν και οι Βούλγαροι Εβραίοι, βλ. Ρ. Μαρίνοβα-Χρηστίδη, «Η μεταχείριση των Εβραίων στη Βουλγαρία κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Ευρωπαϊκή εξαίρεση;», *ό.π.*, 46.

²⁸ ЦДА, фонд 1318К, опис 1, а.е. 2200 (Δεκέμβριος 1940 – χωρίς ακριβή ημερομηνία)· ЦДА, фонд 1318К, опис 1, а.е. 2201 (Σόφια, 2 Απριλίου - 25 Ιουνίου 1943)· ЦДА, фонд 250б, опис 1, а.е. 47 (Σόφια, 23 Νοεμβρίου 1943)· ЦДА, фонд 250б, опис 1, а.е. 47 (Σόφια, 27 Μαΐου 1943)· ЦДА, фонд 250б, опис 1, а.е. 47 (Σόφια, Ιανουάριος - Μάρτιος 1943).

²⁹ ЦДА, фонд 1335К, опис 1, а.е. 126 (Σόφια, 17 Μαρτίου 1943).

³⁰ Πρβ. επιστολή εκπροσώπων της βουλγαρικής инτεлигентсияς (συγγραφέων, ακαδημαϊκών κλ. π.) προς τον Πρωθυπουργό και τον πρόεδρο της Βουλής, αντίγραφο της οποίας σώζεται στο αρχείο του Μουσάνωφ: ЦДА, фонд 1303К, опис 1, а.е.1: Επιστολή επιφανών Βούλγαρων συγγραφέων (μεταξύ αυτών ο Ελίν Πελίν και η Ελισαβέτα Μπαγκριάνα) και άλλων δημόσιων προσώπων προς τον Πρωθυπουργό και τον Πρόεδρο της Βουλγαρικής Εθνικής Βουλής, με την οποία ζητούν να διακοπούν οι εργασίες της Βουλής περί της συζήτησης για τον «Νόμο για την Προστασία του Έθνους». Η παύση των συζητήσεων και η μη επικύρωση του Νόμου, θα «περισώσει την τιμή του έθνους» και «θα σεβαστεί θεμελιώδεις αξίες του Βουλγαρικού λαού» αυτές της ανθρωπιάς και της φιλαλληλίας, σύμφωνα με τους συντάκτες (Σόφια, 17 Οκτωβρίου 1940) .

³¹ Βλ. αναλυτικά την ακόλουθη συλλογή εγγράφων διαμαρτυρίας για τις διώξεις έναντι των Εβραίων από απλούς πολίτες, συλλόγους, πολιτικά και άλλα πρόσωπα: Давид Коен и др., *Борбата на ългарския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война, Документи и материали* (София: БАН, 1978), 17-22.

γείου Εξωτερικών –οι Πέτσεφ, Βάτσεφ, Λέβενσον και Ζλαντάρωφ– οι οποίοι διέσωσαν εκατοντάδες Εβραίους, κάνοντας δεκτές τις αιτήσεις τους για χορήγηση ταξιδιωτικής βίζας, παρά την ύπαρξη νόμου που στερούσε από τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας τη δυνατότητα εξόδου από τη χώρα δίχως την ύπαρξη ειδικής άδειας. Η πράξη τους αυτή αναγνωρίστηκε μεταπολεμικά, διότι οι Πέτσεφ, Βάτσεφ, Λέβενσον και Ζλαντάρωφ προέβαιναν στην έκδοση βίζας με κίνδυνο απώλειας της θέσης τους.³² Υπό το βάρος των κινητοποιήσεων αυτών, ο Βόρις σε συνάντησή του με τον Ρίμπεντροπ, τον Μάρτιο του 1943, κατορθώνει να τον πείσει ότι οι Βούλγαροι Εβραίοι έπρεπε να παραμείνουν στη χώρα και να μην συμπεριληφθούν στις πρώτες επιχειρήσεις απέλασης, διότι μέσω καταναγκαστικής εργασίας συνέβαλλαν στην περάτωση σημαντικών δημοσίων έργων.³³ Ως επιπλέον παράγοντας εξαίρεσης των Βούλγαρων Εβραίων από τον εκτοπισμό στα χιτλερικά στρατόπεδα θα πρέπει να θεωρηθεί ο κλονισμός της πίστης της βουλγαρικής ηγεσίας στην τελική νίκη της Γερμανίας.³⁴

Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο με τους Εβραίους των *κατεχόμενων περιοχών*, η απομάκρυνση των οποίων μπορεί να εκληφθεί και ως τμήμα της πολιτικής «εκβουλγαρισμού» της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης,³⁵ αλλά και ως ένα μέσο αναβολής της συζήτησης περί της απέλασης των Βούλγαρων Εβραίων. Έτσι, με μια δέσμη διαταγμάτων τον Μάρτιο του 1943 η βουλγαρική ηγεσία παρείχε τα απαιτούμενα νομικά εχέγγυα και καθόρισε τα στάδια της διαδικασίας απέλασης του πληθυσμού στα ναζιστικά κέντρα. Με ειδικά άρθρα προβλεπόταν ακόμη η μετακίνηση δημοσίων υπαλλήλων που θα συμμετείχαν επικουρικά στη διαδικασία, καθώς και διασφαλιζόταν ότι ο Οργανισμός Σιδηροδρόμων Βουλγαρίας θα μετέφερε δωρεάν τους Εβραίους που διαβιούσαν στις κατεχόμενες Περιφέρειες των Σκοπίων, του Μοναστηρίου και του Αιγαίου³⁶ από την πόλη διαμονής τους στα προσωρινά κέντρα συγκεντρώσεως στα Σκόπια και στη Λομ (με ενδιάμεσους σταθμούς διάφορα στρατόπεδα προσωρινής συγκέντρωσης και διέλευσης, όπως λ.χ. οι καπναποθήκες της Καβάλας).³⁷

Επιπρόσθετα, πρέπει να επισημανθεί ότι αν και οι Βούλγαροι Εβραίοι διασώθηκαν από τα κέντρα εξόντωσης των Ναζί, υπέστησαν τις επιπτώσεις των αντι-σημιτικών νόμων, την υιοθέτηση των οποίων υποστήριξε σημαντική μερίδα της κοινής γνώμης. Δεν απουσίασαν, τέλος, και οι περιπτώσεις πολιτών που θέλησαν να εκμεταλλευτούν το υπάρχον νομικό πλαίσιο και να οικειοποιηθούν περιουσιακά στοιχεία Εβραίων συμπολιτών τους. Μάλιστα στα βουλγαρικά κρατικά αρχεία σώζονται γραπτά αιτήματα πολιτών προς την

³² ЦДА, фонд 1870К, опис 1, а.е. 17 (Σόφια, χωρίς ακριβή ημερομηνία).

³³ Tzvetan Todorov, *The Fragility of Goodness. Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust* (London: Orion, 2001), 5-15.

³⁴ Георги Марков, *Покушения, насилуие и политика в България 1878-1947* (София: Военно-издателство, 2003), 302-303.

³⁵ Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στην Βαλκανική Ιστορία, τ. Β, Από τον Μεσοπόλεμο στην Αήξη του Ψυχρού Πολέμου (1919-1989)* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2011), 264-265. Πρβ. Μια διαφορετική οπτική επί του θέματος: Ξανθίπη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη κατά την διάρκεια της Κατοχής», στο Ξ. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής 2002), 156 (υποσημ. 20).

³⁶ Σ.τ.Σ.: Η Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη ανήκαν διοικητικά στην «περιφέρεια Ασπρης θάλασσας» ή «Αιγαίου» ή «Αιγαίδα» (Μπελομόρε), η οποία συμπεριλαμβανόταν στην 4η περιοχή (Στάρα Ζαγκόρα - Πλόβντιφ - Μπελομόρε) της βουλγαρικής επικράτειας.

³⁷ ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е 2425 (Σόφια, 26 Μαρτίου 1943).

Επιτροπή Εβραϊκών Υποθέσεων στα οποία ζητούν να εκδιωχθούν από τα σπίτια τους οι Εβραίοι ιδιοκτήτες.³⁸ Επιστολές στάλθηκαν και από οργανώσεις και συλλόγους που ζήτησαν τη διάθεση των περιουσιών των Εβραίων των κατεχόμενων περιοχών σε Βούλγαρους, όπως παραδείγματος χάριν η επιστολή της Ένωσης των Μακεδονικών Πολιτιστικών και Εκπαιδευτικών Αδελφοτήτων της Βουλγαρίας προς τον διοικητή της Επιτροπής Εβραϊκών Υποθέσεων.³⁹ Περιστατικά υφαρπαγής των εβραϊκών περιουσιών σημειώθηκαν και στις κατεχόμενες περιοχές, όχι μόνο από τους Βούλγαρους, αλλά και από ντόπιους που συνεργάζονταν με την Κατοχή.⁴⁰

Τον Μάρτιο του 1943, τέθηκε σε εφαρμογή «η τελική λύση του εβραϊκού ζητήματος» και ξεκίνησε η επιχείρηση απέλασης του εβραϊκού πληθυσμού των υπό βουλγαρική κατοχή περιοχών της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας προς το στρατόπεδο εξόντωσης της Τρεμπλίνκα. Οι επιχειρήσεις ξεκίνησαν στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη στις 4 Μαρτίου 1943 και στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία στις 10 Μαρτίου 1943. Οι βουλγαρικές αρχές κατά τον σχεδιασμό των επιχειρήσεων απέλασης έλαβαν υπόψη λίστες που αποτύπωναν την οικογενειακή και περιουσιακή κατάσταση των Εβραίων, οι οποίες είχαν συνταχθεί έπειτα από την κατάληψη των περιοχών από τον Άξονα. Οι λίστες αυτές φάνηκαν χρήσιμες στη βουλγαρική κυβέρνηση, καθώς ήταν σε θέση να εκτιμήσει το συνολικό κόστος και τη χρονική διάρκεια της διαδικασίας μεταφοράς των ανθρώπων από την πόλη διαμονής στα στρατόπεδα διέλευσης, και από εκεί στα ναζιστικά κέντρα. Βάσει των στοιχείων αυτών είχαν υπολογισθεί τρία σιδηροδρομικά δρομολόγια για τη μεταφορά των Ελλήνων Εβραίων από τα στρατόπεδα διέλευσης στην πόλη Λομ, πέντε δρομολόγια για τη μεταφορά των Εβραίων από τα Σκόπια, τρία για τη μεταφορά των ανθρώπων που κατοικούσαν στο Μοναστήρι και την ευρύτερη περιοχή και δύο δρομολόγια από το Πιρότ για τη μετακίνηση των Εβραίων των «Δυτικών Επαρχιών». Ακόμη, οι Βούλγαροι ιθύνοντες ήταν σε θέση να υπολογίσουν τη χωρητικότητα που θα έπρεπε να διαθέτουν τα «γκέτο διέλευσης» και τις ανάγκες σε ανθρώπινο δυναμικό που θα αναλάμβανε τη διενέργεια της όλης διαδικασίας.⁴¹ Σύμφωνα με σύγχρονες προσεγγίσεις του ζητήματος από Βορειομακεδόνες μελετητές, η γερμανική διοίκηση φέρεται να κάλυψε μέρος του συνολικού κόστους της επιχείρησης απέλασης.⁴²

Ο τρόπος επιτέλεσης των επιχειρήσεων απέλασης των Εβραίων ήταν παρόμοιος στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, με τον τρόπο που διενεργήθηκε στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη.⁴³ Σε κάθε περίπτωση, οι επιχειρήσεις ξεκίνησαν τις πρώτες πρωινές ώρες, με πολυμελείς μονάδες Βούλγαρων στρατιωτών και αστυνομικών να περικυκλώνουν τα σπίτια και τις γειτονιές όπου ζούσαν οι Εβραίοι, και πάνοπλοι στρατιώτες να στρατοπε-

³⁸ А. Ненкова, “Лице в лице с историята”, *Deutsche Velle*, 6 Οκτωβρίου 2012. Πρβ. και *New York Times*, 26 Μαΐου 1943.

³⁹ ДА – София, фонд 65К, опис 1, а.е. 1418 (Σόφια, 12 Μαΐου 1943).

⁴⁰ Ε. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη κατά την διάρκεια της Κατοχής», *ό.π.*, 165.

⁴¹ Жамила Колономос, Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945)*, *Зборник на документи, том 1, и том 2* (Скопје: 1986), 834-885· Ε. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, *ό.π.*, 162-163· Александар Манојловски, “Еврејската верска општина во Скопје и прашањето за депортираните Евреи од Македонија” *Гласник на ИНИ*, бр.1 (2016): 209-223.

⁴² *МИНА*, 4 Φεβρουαρίου 2013.

⁴³ Φωτογραφικό υλικό από τις επιχειρήσεις στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη διαθέτει το Εβραϊκό Μουσείο, βλ. λ.χ.: https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/jewishmuseum/000141-photograph-1346_

δεύουν σε σημεία περιμετρικά των πόλεων, για να αποτρέψουν την πιθανότητα διαφυγής. Βούλγαροι στρατιώτες και αστυνομικοί πήγαιναν από σπίτι σε σπίτι ενημερώνοντας τους ιδιοκτήτες ότι είχαν στη διάθεσή τους λίγη ώρα να ετοιμαστούν για αναχώρηση. Σύμφωνα με μαρτυρίες, προκειμένου να μην προκληθούν εντάσεις και ο πληθυσμός να συναινέσει αδιαμαρτύρητα στη μετακίνησή του, οι στρατιώτες έλεγαν στους Εβραίους ότι θα μεταφερθούν προσωρινά σε επαρχίες της Βουλγαρίας ή σε τάγματα εργασίας στη Γερμανία (η δεύτερη εκδοχή είχε αναπαραχθεί και στον ξένο τύπο)⁴⁴ και μετά τη λήξη του πολέμου θα τους επιτρεπόταν να επιστρέψουν στις εστίες τους. Μάλιστα υπάρχουν αναφορές ότι στη Δράμα και την Ξάνθη «οι Εβραίοι κατά την αναχώρησή τους φώναζαν “Ζήτω ο τσάρος Μπόρις Γ’”».⁴⁵ Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις οι διαβεβαιώσεις των Βούλγαρων στρατιωτών δεν ήταν αρκετές για να αρθεί ο πανικός και η σύγχυση που εύλογα προκαλούσε μια μη αναμενόμενη μαζική εκκένωση. Στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, επιπλέον παράγοντας που είχε πιθανότατα συμβάλει στην πρόκληση φόβου ήταν και η διασπορά φημών κατά τις προηγούμενες μέρες από ανεπίσημες πηγές περί της επικείμενης εκκένωσης. Όπως παραδίδουν πέντε επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος από το Μοναστήρι, εξαιτίας της ύπαρξης των φημών αυτών, με την έλευση των βουλγαρικών δυνάμεων έσπευσαν να κρυφτούν στο υπόγειο ενός καταστήματος, απ’ όπου μπορούσαν να ακούσουν το τι συνέβαινε έξω από αυτό:

Ξαφνικά, τα χαράματα, ακούσαμε τουω αστυνομικούς να μιλούν δυνατά και με οργή. Έπειτα ακολούθησε έντονος θόρυβος από τη διέλευση ανθρώπων και αλόγων που έσερναν άμαξες. Μετά σιωπή... Ξαφνικά, ακούστηκε ένας ήχος δυνατός σαν βροντή... Αναρωτηθήκαμε τι μπορεί να ήταν αυτό. Σύντομα μπορούσαμε να διακρίνουμε στον θόρυβο τις κραυγές, τις φωνές και το κλάμα αντρών, γυναικών, παιδιών και μωρών. Ακούγαμε καθαρά τους Βούλγαρους στρατιώτες να φωνάζουν «Γρήγορα! Γρήγορα!». Ακούγαμε καθαρά τις προσευχές, το κλάμα, τις παρακλήσεις και τις απειλές... Ένα ποτάμι ανθρώπων περνούσε από δίπλα μας. Είχαν συγκεντρώσει όλους τους Εβραίους, νέους και γέρους, όχι μόνο αυτούς που ήταν σε θέση να εργαστούν...⁴⁶

Οι βουλγαρικές αρχές συγκέντρωσαν τους Εβραίους της περιοχής του Μοναστηρίου στον κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό και από εκεί τους μετέφεραν σε κτίριο του εργοστασίου επεξεργασίας καπνού Μόνοπολ στα Σκόπια, όπου είχαν μεταφερθεί και οι Εβραίοι των Σκοπίων.

Κατά τη διάρκεια της διαδρομής μετάβασης στις καπναποθήκες, υπάρχουν αναφορές ότι οι Βούλγαροι στρατιώτες και αστυνομικοί αφαίρεσαν από τους Εβραίους χρήματα, αντικείμενα αξίας και άλλα τιμαλφή, συχνά με τη χρήση βίας. Η υφαρπαγή πολύτιμων αντικειμένων από τους κατόχους τους συνεχίστηκε και κατά την άφιξη στο Μόνοπολ. Η αξία των αντικειμένων που υφαρπάχθηκαν από τους Γιουγκοσλάβους Εβραίους, σύμφωνα με μεταγενέστερες εκτιμήσεις του προέδρου της Εβραϊκής Κοινότητας της Βορείου Μακεδονίας, ανερχόταν στα 16 εκατομμύρια δολάρια.⁴⁷ Εκτιμήσεις που πρέπει να γίνουν

⁴⁴ *New York Times*, 24 Μαρτίου 1943.

⁴⁵ Ξ. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, ό.π., 164.

⁴⁶ Μετάφραση της συγγραφέως από τα αγγλικά. Πηγή: Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.usmmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

⁴⁷ *Утрински весник*, 16 Οκτωβρίου 2006. Σ.τ.Σ.: ο ισχυρισμός αυτός θα πρέπει να γίνει δεκτός με επιφύλαξη.

δεκτές με επιφύλαξη. Την υφαρπαγή των προσωπικών αντικειμένων αξίας των Εβραίων, πάντως, προέβλεπε και ο κανονισμός λειτουργίας του Μόνοπολ, που είχε συνταχθεί από την Επιτροπή Εβραϊκών Υποθέσεων. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον κανονισμό, οι Εβραίοι, με την άφιξή τους στο Μόνοπολ, έπρεπε να παραδώσουν στους Βούλγαρους φύλακες όλα τους τα αντικείμενα, εκτός από τα ρούχα που φορούσαν. Ακόμα, κατά την παραμονή τους στο «γκέτο διέλευσης», δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τις τουαλέτες δίχως τη συνοδεία αστυνομικού ή να ανάψουν φωτιά για να ζεσταθούν (παρότι ήταν χειμώνας), αλλά ούτε και να επιχειρήσουν να επικοινωνήσουν με οποιονδήποτε τρόπο με τον έξω κόσμο (δεν επιτρεπόταν δηλαδή η ανάγνωση εφημερίδων, η αλληλογραφία κ.λπ.)⁴⁸ Το άρθρο 25 του κανονισμού λειτουργίας αφορούσε τη διανομή συσσιτίου δύο φορές την ημέρα για τους ενήλικες και τρεις για τα παιδιά, όμως, όπως παραδίδει η Έλενα Λέον Ισάκχ (Elena Leon Ishakh), η οποία αφέθηκε ελεύθερη λόγω του γεγονότος ότι ήταν ιατρός στο επάγγελμα, το φαγητό δεν ήταν αρκετό:

Επικρατούσε πείνα... Πέντε μέρες μετά την άφιξή μας, οι αρχές του στρατοπέδου κατασκεύασαν μια κουζίνα, που όμως δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες 7.000 ανθρώπων. Η διανομή του φαγητού ξεκινούσε κατά τις 11 και οι τελευταίοι έπαιρναν τη μερίδα τους κατά τις 5 το απόγευμα. Το φαγητό περιελάμβανε 250 γραμμάρια ψωμιού και νερού-λά φασόλια ή ρύζι. Μια φορά μας έδωσαν καπνιστό κρέας, το οποίο όμως ήταν τόσο κακής ποιότητας που παρά την πείνα μας δεν μπορέσαμε να το φάμε.⁴⁹

Στο Μόνοπολ, λοιπόν, είχαν συγκεντρώσει οι βουλγαρικές αρχές τους Εβραίους της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας. Το συγκεκριμένο εργοστάσιο επιλέχτηκε ως «γκέτο διέλευσης», διότι διέθετε αρκετές αποθήκες μεγάλης χωρητικότητας και είχε άμεση σύνδεση με το σιδηροδρομικό δίκτυο. Επιζήσαντες αναφέρουν ότι κατά τη διάρκεια της παραμονής τους εκεί υπέστησαν επανειλημμένως σωματική βία, εξευτελισμούς και απάνθρωπη μεταχείριση. Ακόμη, οι συνθήκες κράτησης ήταν ιδιαίτερα επαχθείς λόγω των χειμωνιάτικων καιρικών συνθηκών (δεν υπήρχε κάποιο σύστημα θέρμανσης του χώρου και οι φύλακες είχαν διαμοιράσει ένα μικρό αριθμό κουβερτών, που δεν κάλυπτε τις ανάγκες) και των υποβαθμισμένων συνθηκών υγιεινής. Δεν εξέλειπαν, τέλος, οι περιπτώσεις ξυλοδαρμών και βιασμών (γυναικών και μικρών κοριτσιών).⁵⁰ Ο Νίκο Πάρντο, ο οποίος ήταν ένας από τους ελάχιστους κρατούμενους που κατάφερε να αποδράσει από το Μόνοπολ, αναφέρει τα ακόλουθα:

Πιθανότατα να συνδέεται με το ζήτημα δημόσιας παραδοχής της ευθύνης της Βουλγαρίας στην επιχείρηση εξόντωσης του εβραϊκού πληθυσμού της Βορείου Μακεδονίας από τη βουλγαρική κυβέρνηση. Ζήτημα που ήταν στην επικαιρότητα κατά την περίοδο που ο πρόεδρος της Εβραϊκής Κοινότητας της Βορείου Μακεδονίας προέβη σε αυτές τις δηλώσεις.

⁴⁸ Жамила Колономос, Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945), Зборник на документи, том 1, и том 2* (Скопје: 1986), 834-885· Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

⁴⁹ Μετάφραση της συγγραφέως από τα Αγγλικά. Πηγή: Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

⁵⁰ Жамила Колономос, Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945), Зборник на документи, том 1, и том 2* (Скопје: 1986), 834-885· Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

Η κατάσταση μας ήταν δραματική. Τα παιδιά προσπαθούσαν να μας ανεβάσουν το ηθικό τραγουδώντας κάθε τόσο, αλλά οι ενήλικες και οι ηλικιωμένοι ήμασταν σε βαθιά θλίψη. Δεν ξέραμε τι μας περίμενε, αλλά η συμπεριφορά των Βούλγαρων στρατιωτών μας έδινε να καταλάβουμε την αξία των υποσχέσεών τους: ότι «απλά» θα μας μετέφεραν σ' ένα βουλγαρικό στρατόπεδο εργασίας. Ορισμένοι συζητούσαν την πιθανότητα πραγματοποίησης εξέγερσης ή μαζικής απόδρασης. Σχέδια που ποτέ δεν υλοποίησαν, καθώς δεν υπήρχε πιθανότητα επιτυχίας τους. Ο περιβάλλον χώρος ήταν περιφραγμένος μ' έναν ψηλό φράχτη και πίσω από τον φράχτη υπήρχαν συρματοπλέγματα. Επιπλέον, σε κάθε γωνιά του φράχτη υπήρχαν ένοπλοι φρουροί, όπως και πάνοπλοι φρουροί περιπολούσαν τον περιβάλλοντα χώρο του κτιρίου. Ίσως τελικά η ελπίδα ότι δεν θα συμβεί το χειρότερο να ήταν ο λόγος που πολλοί δεν αποφάσισαν να αυτοκτονήσουν.⁵¹

Αρκετοί ιστορικοί αναφέρουν ότι ο συνολικός αριθμός των ανθρώπων που είχε μεταφερθεί στις αποθήκες του Μόνοπολ άγγιζε τα 7.215 άτομα, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων παρέμεινε σε αυτές για τουλάχιστον 10 ημέρες. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραδίδουν οι μελετητές του Ολοκαυτώματος στην περιοχή, 539 από τους Εβραίους στο Μόνοπολ ήταν παιδιά ηλικίας κάτω των τριών ετών, 602 ήταν παιδιά ηλικίας μεταξύ 3 και 10 ετών και 1.172 ήταν παιδιά ηλικίας 10-16 ετών. Επιπρόσθετα, 865 άτομα ήταν άνω των 60 ετών και 250 ήταν ασθενείς που είχαν μεταφερθεί κατάκοιτοι στο «γκέτο διέλευσης». Επιπλέον, τέσσερις γυναίκες γέννησαν κατά την παραμονή τους στο Μόνοπολ και τέσσερις άνθρωποι πέθαναν. Τα στοιχεία αυτά, με άλλα λόγια, παραδίδουν με τρόπο παραστατικό ότι το ένα τρίτο των Εβραίων που οι αρχές είχαν εκτοπίσει στο προσωρινό κέντρο ήταν ευάλωτα άτομα. Οι μόνοι που αφέθηκαν ελεύθεροι, λίγες μέρες μετά την άφιξή τους, ήταν 98 Εβραίοι με τις οικογένειές τους που είχαν αλλοδαπή υπηκοότητα και 67 Εβραίοι γιατροί και φαρμακοποιοί με τις οικογένειές τους, διότι η βουλγαρική διοίκηση είχε ανάγκη των υπηρεσιών τους, ελλείψει επαρκούς αριθμού Βούλγαρων ιατρών και φαρμακοποιών. Οι εναπομείναντες Εβραίοι μεταφέρθηκαν σιδηροδρομικώς στο στρατόπεδο εξόντωσης της Τρεμπλίνκα με τρία δρομολόγια, που πραγματοποιήθηκαν την 22α, 25η και 29η Μαρτίου 1943, με μέριμνα των γερμανικών σιδηροδρόμων και υπό τη συνοδεία Βούλγαρων και Γερμανών στρατιωτών. Από τους ανθρώπους αυτούς κανένας δεν επιβίωσε. Ο ακριβής αριθμός των Εβραίων που θανατώθηκαν στο κέντρο της Τρεμπλίνκα διαφέρει από πηγή σε πηγή και κυμαίνεται μεταξύ 7.056 και 7.340. Ακόμα, τουλάχιστον τέσσερις άνθρωποι πέθαναν κατά τη διάρκεια της διαδρομής μετάβασης από τα Σκόπια στην Τρεμπλίνκα.⁵² Το Μουσείο Μνήμης του Ολοκαυτώματος των Σκοπίων, πάντως, κάνει λόγο για 7.148 ανθρώπους, αριθμός με τον οποίο συμφωνεί σημαντική μερίδα μελετητών.⁵³

Θα πρέπει να σημειωθεί ακόμα ότι στα στοιχεία αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται οι 158 (από τους συνολικά 189) Εβραίοι των «Δυτικών Επαρχιών», οι οποίοι μεταφέρθηκαν στην παραδουνάβια πόλη Λομ, την 12η Μαρτίου 1943. Οι Σέρβοι Εβραίοι, παρότι διοικητικά

⁵¹ Μετάφραση της συγγραφέως από τα Αγγλικά. Πηγή: Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

⁵² Жамила Колономос, *Вера Весковиќ-Вангели, Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945), Зборник на документи, том 1, и том 2* (Скопје: 1986), 834-885· Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

⁵³ Βλ. σχετικά, την επίσημη ιστοσελίδα του Μουσείου στον ακόλουθο υπερσύνδεσμο: http://holocaustfund.org/?page_id=40&lang=mk

υπάγονταν στην κατεχόμενη Περιφέρεια Σκοπίων, μεταφέρθηκαν στη Λομ λόγω της εγγύτητάς της με τις «Δυτικές Επαρχίες».⁵⁴ Στη Λομ είχαν μεταφερθεί και οι Έλληνες Εβραίοι στις 18 και 19 Μαρτίου 1943. Όπως έγινε και στις επιχειρήσεις στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, οι Εβραίοι της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης μεταφέρθηκαν αρχικά στις καπναποθήκες της Καβάλας, της Δράμας, της Κομοτηνής, της Ξάνθης και των Σερρών, οι οποίες είχαν οριστεί ως κέντρα διέλευσης. Από εκεί μεταφέρθηκαν στη Λομ, με ενδιάμεσες στάσεις στα προσωρινά στρατόπεδα συγκέντρωσης της Γκόρνα Τζουμαγιά και της Ντούπνιτσα. Συνολικά 2.677 Έλληνες Εβραίοι μεταφέρθηκαν από τη Γκόρνα Τζουμαγιά στη Λομ και 1.386 από τη Ντούπνιτσα. Στις 19-21 Μαρτίου 1943, 4.219 Εβραίοι μεταφέρθηκαν με πλοία από τη Λομ μέσω του Δούναβη στη Βιέννη και από εκεί στην Τρεμπλίνκα.⁵⁵

Κατά τη διάρκεια της παραμονής των Ελλήνων και των Σέρβων Εβραίων στη Λομ, υπήρξαν Βούλγαροι πολίτες, πιθανότατα ορμώμενοι από το ευρύτερο κλίμα υποστήριξης της εβραϊκής κοινότητας, οι οποίοι θέλησαν να τους συνδράμουν με τα μέσα που διέθεταν. Η Νάντκα Βασίλεβα ήταν ένας από αυτούς, η οποία κατά τη διάρκεια της παραμονής των Ελλήνων Εβραίων στη Λομ συγκέντρωσε και τους διαμοίρασε τρόφιμα και νερό. Η προσφορά της αυτή έγινε γνωστή από ευχαριστήρια επιστολή που της απέστειλε η Εβραϊκή Κοινότητα Λομ, μετά τη λήξη του πολέμου. Στα Γενικά Αρχεία του βουλγαρικού κράτους σώζονται ακόμη προσωπικές της επιστολές, στις οποίες περιγράφει τα γεγονότα όπως τα βίωσε η ίδια ως μάρτυρας.⁵⁶ Το ακόλουθο απόσπασμα μας παραθέτει χαρακτηριστικές εικόνες από τις συνθήκες κράτησης των Ελλήνων Εβραίων:

«Παρουσιάζω τις αναμνήσεις μου από τις δραματικές σκηνές που αντίκρισα στο λιμάνι και στον σιδηροδρομικό σταθμό κατά την απέλαση των Εβραίων από την περιοχή του Αιγαίου και της Θράκης στη Γερμανία διαμέσου της Λομ την άνοιξη του 1943 [...]

Κατά τις πρώτες μέρες του Μαρτίου, ή στα τέλη, περίπου 15 με 20 Μαρτίου 1943, ημέρα Δευτέρα ήτανε, πήγα στη γειτονισιά μου κ. Πένκα Βούκο Ιβόσεβα [...] Φέρνοντάς μου ένα ποτήρι νερό μου είπε: «Δεν μπορώ, Νάντκα, τώρα τρεις μέρες να πηγαίνω στην κουζίνα. Δεν αντέχω να βλέπω αυτά που γίνονται, καθώς ακούω τις φωνές και τις εκκλήσεις των στοιβαγμένων σε σειρές βαγονιών Εβραίων, οι οποίοι θα μεταφερθούν στη Γερμανία, και περιμένουν τα ατμόπλοια». Άφησα το ποτήρι στο τραπέζι χωρίς να πιω και πήγα στο διπλανό δωμάτιο, το οποίο βλέπει στον Δούναβη, και πόνεσε η ψυχή μου με αυτό που αντίκρισα: από τις εσοχές βαγονιών που χρησιμοποιούνται για τη μεταφορά αλόγων, έβλεπα χέρια ανθρώπων και άκουγα σπαρακτικές φωνές που έκαναν εκκλήσεις για βοήθεια σε τρεις γλώσσες: στα βουλγάρικα, στα τούρκικα και στα εβραϊκά: «Δεν υπάρχει κανείς άνθρωπος εδώ να μας δώσει έστω νερό;». Τα καταλάβαινα όλα και στις τρεις γλώσσες, γιατί όταν ήμουν μικρή έκανα παρέα με παιδιά Εβραίων [...]

Οι εικόνες που αντίκρισα με τις φωνές να ακούγονται από τα βαγόνια, μου έφεραν στη μνήμη τα παιδικά μου χρόνια. Σκοτεινίασαν τα πάντα γύρω μου και μόλις συνήλθα αναζήτησα μια μεγάλη κανάτα και φλιτζάνια και βγήκα έξω κατευθυνόμενη προς τα βαγόνια. Με

⁵⁴ ЦДА, фонд 666К, опис 1, а.е 1 (Σόφια, 12 Μαρτίου 1943)· Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije: 1941-1945: žrtve genocida i učesnici NOR* (Beograd Savez jevrejskih opstina Jugoslavije, 1980), 166-178· Gunter Bischof, Anton Pelinka, *Austrian Historical Memory and National Identity* (Vienna: 1996), 185–190.

⁵⁵ Ξ. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη κατά την διάρκεια της Κατοχής», *ό.π.*, 162-167.

⁵⁶ ЦДА, фонд 1568К, опис 1, а.е. 190 (Λομ, 20 Οκτωβρίου 1944)· ЦДА, фонд 1568К, опис 1, а.е. 190 (Λομ, 19 Ιουλίου 1947)· ЦДА, фонд 1568К, опис 1, а.е. 190 (Λομ, 30 Αυγούστου 1947).

σταμάτησαν φύλακες με στολές και αστυνομικοί, οι οποίοι υψώνοντας τα όπλα μου είπαν: «Πίσω, αλλιώς θα ρίξουμε, θα πεθαίνεις σαν σκυλί». Ένας χρησιμοποίησε το όπλο του για να με σπρώξει προς τα πίσω. Κοιτάζοντάς τον στα μάτια του είπα: «Εσύ δεν έχεις οικογένεια; Δεν έχεις παιδιά;» [...] σκοτώστε με αλλά αφήστε πρώτα να δώσω νερό σε αυτούς... εσείς δεν έχετε καρδιά; Δεν έχετε ψυχή; Πώς μπορείτε τρεις μέρες και τρεις νύχτες να τους έχετε αφήσει έτσι χωρίς να τους έχετε δώσει λίγο νερό; [...]».⁵⁷

Οι στρατιώτες άφησαν τελικά την Βασίλεβα να προσφέρει νερό και το παράδειγμά της ακολούθησαν και άλλοι από τα γύρω σπίτια και μοίρασαν φρούτα και κάποια τρόφιμα στους ανθρώπους που ήταν στοιβαγμένοι στα βαγόνια.

Δυστυχώς, οι πράξεις αλληλεγγύης δεν στάθηκαν ικανές για να αλλάξει ο ρους των γεγονότων. Λίγες μέρες μετά την ολοκλήρωση της επιχείρησης απέλασης, ο Γερμανός πρόξενος στα Σκόπια στέλνει στους ομολόγους του στη Σόφια αναφορά, στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρονται τα ακόλουθα:

«Η απέλαση πραγματοποιήθηκε χωρίς ταραχές και χωρίς αντιδράσεις εκ μέρους των Εβραίων [...] Ενώ ο μακεδονικός πληθυσμός χωρίς εξαίρεση χαιρετίζει την κράτηση των Εβραίων και με χαρά δηλώνει ότι μετά απ' αυτήν στην αγορά μπορούν να βρεθούν τρόφιμα κάθε είδους, κυρίως γάλα, σπορέλαιο, αυγά και κρέας, και αυτά σε τιμές χαμηλότερες κατά 50% από τις προηγούμενες [...].

Ευχάριστο είναι το γεγονός ότι μετά την απομάκρυνση των Εβραίων το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού έχει καταλάβει τι είδους βάρος αντιπροσώπευαν [οι Εβραίοι]. Πριν απ' όλα, αυτός [ο μακεδονικός πληθυσμός] παρατήρησε ότι στην αγορά των τροφίμων μπαίνει τέλος στη ληστεία. Παρά την επιτυχία αυτή, από στρατιωτική και πολιτική οπτική γωνία, είναι απαραίτητο να απομακρυνθεί και ο τελευταίος Εβραίος από τη Μακεδονία, αποστερώντας έτσι τις εχθρικές δυνάμεις από τους πιο αξιόπιστους τους βοηθούς».⁵⁸

Αξίζει να επισημανθεί ότι στο απόσπασμα ο συντάκτης διατυπώνει την «ικανοποίηση» του πληθυσμού για την απομάκρυνση των Εβραίων, στους οποίους επιρρίπτει την ευθύνη για τα φαινόμενα αισχροκέρδειας και των ελλείψεων βασικών αγαθών, τα οποία, όπως ισχυρίζεται, εξαλείφθηκαν αμέσως μετά την απέλασή τους. Το κείμενο αυτό, αν και είναι εναρμονισμένο με την επίσημη κρατική προπαγάνδα, παρουσιάζει μια στρεβλή εικόνα για την κατάσταση που επικρατούσε στις κατεχόμενες γιουγκοσλαβικές επαρχίες, όπου, σύμφωνα με τις πρωτογενείς πηγές, δεν έλαβαν χώρα μαζικές εκδηλώσεις επικρότησης του εκτοπισμού των Εβραίων, ούτε αμβλύθηκε το πρόβλημα της κερδοσκοπίας μετά τον Μάρτιο του 1943 – πρόβλημα για το οποίο φυσικά και δεν ευθύνονταν οι Εβραίοι. Ο Γερμανός πρόξενος πιθανότατα να ήλπιζε στην αναγνώριση της συμβολής του στο όλο εγχείρημα, ωστόσο δεν παύει να δίνει μια εσφαλμένη περιγραφή της επικρατούσας κατάστασης στους ανωτέρους του.

Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο το κείμενο αυτό να είναι αποκύημα φόβου (για την αποφυγή λ.χ. τυχόν συστάσεων/κυρώσεων σε περίπτωση που το αποτέλεσμα κρινόταν ως μη επαρκές), αλλά ούτε και την πιθανότητα ο συντάκτης της έκθεσης να θεωρούσε ως πανάκεια την απομάκρυνση του εβραϊκού πληθυσμού ή να εκλάβανε ως

⁵⁷ Μετάφραση της συγγραφέως από τα βουλγάρικά. Πηγή: ЦДА, фонд 1568К, опис 1, а.е. 190 (Λομ, 19 Ιουλίου 1947).

⁵⁸ Ρ. Μαρίνοβα - Χρηστίδη, «Η μεταχείριση των Εβραίων στη Βουλγαρία κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Ευρωπαϊκή εξαίρεση;», ό.π., 47.

δεδομένη τη συλλογική ικανοποίηση για τον διωγμό του. Τέλος, καλό θα ήταν να ληφθεί υπόψη η παράμετρος η έκθεση αυτή να αποτελεί μια συρραφή αναφορών Βούλγαρων αρμοδίων προς τον Γερμανό πρόξενο, οι οποίοι στο πλαίσιο περαιτέρω σύσφιξης των διμερών σχέσεων να τροφοδοτούσαν τους εταίρους τους με πληροφορίες που θα ήθελαν να ακούσουν. Όπως και να έχει, με βάση τα ιστορικά τεκμήρια αυτό που μπορεί να λεχθεί με σιγουριά είναι ότι μόνο μερικές εκατοντάδες Γιουγκοσλάβοι και Έλληνες Εβραίοι από τη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη επιβίωσαν του Ολοκαυτώματος. Αρκετοί από τους διασωθέντες είχαν βρει καταφύγιο στο αντιστασιακό κίνημα, ενώ άλλοι παρέμεναν σε τάγματα εργασίας κατά την περίοδο των οργανωμένων απελάσεων.

Συμπερασματικά, η Βουλγαρία ακολουθήσε διαφορετική πολιτική στις περιοχές που της παραχωρήθηκαν προσωρινά από τη σύμμαχό της Γερμανία από αυτή που υιοθέτησε στο εσωτερικό της χώρας, όσον αφορά τη διαχείριση του εβραϊκού πληθυσμού. Η διαφορετική στάση της Βουλγαρίας στις κατεχόμενες από αυτήν περιοχές φαίνεται να υπαγορεύτηκε από την πρόθεσή της α) να εξυπηρετήσει τη σύμμαχό της Γερμανία, προσβλέποντας, με το τέλος του πολέμου και τη νίκη του Άξονα, όταν θα κρινόταν η τύχη της βαλκανικής χερσονήσου, να οριστικοποιηθεί η παραχώρηση της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης στη βουλγαρική επικράτεια, β) να διευκολύνει τη μελλοντική οριστική προσάρτηση των κατεχόμενων περιοχών από την ίδια με τη δημογραφική αραιώσή τους και τον εκβουλγαρισμό τους, γ) να αποφύγει τις εντάσεις στο εσωτερικό της, λόγω των πολλών αντιδράσεων προς υπεράσπιση των Βουλγάρων Εβραίων.